

فصل‌نامه جندی شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز

سال چهارم، شماره ۱۵، پاییز ۱۳۹۷

فعالیت‌های سیاسی-اجتماعی ملک جهان خانم مهد علیا در دوران قاجار

محمد رضا علم^۱

سکینه دنیاری^۲

تاریخ دریافت: ۹۸/۷/۲۲

تاریخ پذیرش: ۹۸/۹/۲۵

چکیده:

زنان در دوره قاجار همواره به عنوان عضوی فعال از جامعه حضور داشتند و نقش مهمی در امور سیاسی اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی برعهده داشتند. یکی از زنان قدرتمند در دوران قاجار ملک جهان خانم مهد علیا همسر محمد شاه قاجار است. جهان خانم مشهور به نواب و ملقب به مهد علیا متولد ۱۲۲۰ق/۱۸۰۵م، دختر محمد قاسم خان پسر سلیمان خان اعتضادالدوله قاجار قونلو و نوه دختری فتحعلیشاه است. در واقع هدف از این پژوهش بررسی نقش و فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی و موقوفات ملک جهان خانم مهد علیا در دوران قاجار است. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که ملک جهان خانم چه نقشی در جریان‌های سیاسی و اجتماعی در دوران قاجار داشته است. فرضیه تحقیق آن است که ملک جهان خانم نقش مهمی در انتصاب حکام و وزرا داشته و در امور عام‌المنفعه فعالیت داشت و آثاری وقف کرده بود. روش پژوهش نیز مبتنی بر کار کتابخانه‌ای و عمدتاً بر یک مطالعه تاریخی-تحلیلی استوار است.

واژگان کلیدی: ملک جهان خانم، قاجار، ناصرالدین شاه، امیرکبیر، مهد علیا.

۱-استاد گروه تاریخ دانشگاه شهید چمران اهواز mralam36@yahoo.com

۲-کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی از دانشگاه شهید چمران اهواز sakinedonyari@yahoo.com

۱- مقدمه:

در دوره قاجار زنان به عنوان رکن مهمی از یک سو در اقتصاد جامعه و از سوی دیگر در اجتماع و سیاست نقش داشتند. در دوره آغامحمدخان زنان مجال چندانی برای شرکت در امور سیاسی نداشتند. در دوره فتحعلی شاه نیز بیشتر زنان و دختران وی شاعر و هنرمند بودند و مداخله آنها در امور سیاسی از وساطت بیشتر نمی‌شد اما در دوره‌های بعدی از جمله محمد شاه و ناصرالدین شاه بیشتر زنان در عرصه‌های سیاسی و فرهنگی و اجتماعی حضوری فعال داشتند. یکی از آنان ملک جهان خانم مهد علیا همسر محمد شاه بود که بیشتر اقدامات سیاسی وی بعد از مرگ شاه و در دوره ناصرالدین شاه است. بعد از فوت محمدشاه نزدیک به شش هفته طول کشید تا ناصرالدین میرزا به تهران برسد و در این مدت اداره امور به عهده مهد علیا بود. در دوره ناصرالدین شاه ریاست تمام زنان حرم خانه با مهد علیا بود و اغلب امور مهم حرم خانه را وی به انجام می‌رسانید. نامه‌نگاری به امپراتریس‌های دول خارجی و زنان سفرا و پذیرایی از میهمانان زن خارجی که به حرم می‌آمدند بر عهده ملک جهان خانم بود. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که ملک جهان خانم چه نقشی در جریان‌های سیاسی و اجتماعی در دوران قاجار داشته است؟ فرضیه تحقیق آن است که ملک جهان خانم نقش مهمی در انتصاب حکام و وزرا داشته و در امور عام‌المنفعه فعالیت داشت و آثاری وقف کرده بود. در ارتباط با این پژوهش، مقالاتی منتشر شده است که می‌توان به مقاله مهد علیاهای دوره قاجار نوشته فاطمه معزی اشاره کرد که به صورت مختصر نگاهی به زندگانی مهد علیا داشته است اما پژوهش حاضر به بررسی فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی و آثار وقفی مهد علیا در دوران قاجار پرداخته است. در نگارش این مقاله از روش تاریخی-تحلیلی استفاده شده است و نگارندگان با استفاده از منابع آرشیوی موجود در کتابخانه‌ها و منابع تاریخی دست اول از جمله آثار سیاحان اروپایی و منابعی که توسط خود مؤلفان دربار قاجاری به نگارش رسیده است، اقدام به گردآوری اطلاعات و داده‌های تاریخی نموده سپس به تنظیم و تدوین این پژوهش اقدام شده است.

۲- زندگانی مهد علیا در دوران محمد شاه و ناصرالدین شاه قاجار:

در دوره محمدشاه (حک: ۱۲۵۰-۱۲۶۴ق/۱۸۳۴-۱۸۴۸ م) یکی از زنان قدرتمند در عرصه فعالیت‌های سیاسی ملک جهان خانم (متولد ۱۲۲۰- ۱۲۹۰ق. / ۱۸۷۳-۱۸۰۵ م) است. جهان خانم مشهور به نواب و ملقب به مهد علیا متولد ۱۲۲۰ق/۱۸۰۵ م دختر محمدقاسم خان پسر سلیمان خان اعتضادالدوله قاجار قوانلو و نوه دختری فتحعلیشاه (حک: ۱۲۱۲-۱۲۵۰ق/۱۷۹۷-۱۸۳۴ م) است. جهان خانم در سن ۱۶ سالگی با محمدشاه پسر دایی خود ازدواج کرد. ناصرالدین شاه (حک: ۱۲۶۴-۱۳۱۳ق/۱۸۴۸-۱۸۹۶ م) مادر خویش را نواب خطاب می‌کرده است.^۱ ازدواج ملکه جهان خانم با محمدشاه بنا به وصیت آغامحمدخان (حک: ۱۲۰۹-۱۲۱۱ق/۱۷۹۴-۱۷۹۷ م)، صورت گرفت.^۲ مادر مهد علیا، بیگم جان خانم ملقبه به جانبانی دختر دوم فتحعلیشاه از بدر جهان خانم اولین همسرش و خواهر حسینعلی میرزا فرمانفرما و حسنعلی میرزا شجاع السلطنه بود.^۳ نخستین فرزند حاصل این ازدواج در دوره ولایت‌هدی پدر، در ششم صفر سال ۱۲۴۷ هـ. ق/ ۱۷ ژوئیه ۱۸۳۱ م، در ده کهن میر در نزدیکی تبریز متولد شد و ناصرالدین نام گرفت. یک سال بعد ملک‌زاده خانم دومین فرزند ملک جهان خانم و محمد میرزا متولد شد.^۴

فعالیت‌های سیاسی مهد علیا بیشتر بعد از فوت محمدشاه و روی کارآمدن ناصرالدین شاه آغاز می‌شود. مهد علیا دارای دستگاهی عظیم در حرمسرا بود. چهارتن خواجه‌سرا و بیست خدمتکار مخصوص با جامه‌های ممتاز و جواهرزده پیوسته در حضور مهد علیا بودند، یک دختر و پسر سیاه پوست به نام‌های محبوبه و سلیم با جامه‌های فاخر جزء

۱. بامداد شرح رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری، ۴/ص ۳۲۶: آدمیت، امیرکبیر و ایران، ص ۶۶۶؛ معیرالممالک، یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه، ص ۸۸.

۲. عضدالدوله، تاریخ عضدی، ص ۹۴.

۳. حسینی شیرازی خاوری، تذکره خاوری یا خاتمه روزنامه‌چه همایون، ص ۴۲-۴۳؛ سپهر، نسخ التواریخ (تاریخ قاجاریه)، ۱/ص ۵۴۶.

۴. اعتماد السلطنه، تاریخ منتظم ناصری، ۳، ص ۱۶۰۶-۱۶۰۵؛ امانت، ۶۶.

خدمه لاینفکش بودند. در آبدارخانه و سفره‌خانه او چندین قلیان مرصع، فنجان‌های چای و قهوه‌خوری، سینی، شربت‌خوری و قاشق و ظروف طلا و نقره بودند، که در دکان چند زرگر معتبر یافت نمی‌شد. مهد علیا سفره‌ای بس رنگین و عالی داشت و هر روز و شب از شصت تا هفتاد تن از پسرها و دخترهای فتحعلیشاه بر سر سفره اش حاضر می‌شدند.^۱ در دوره ناصرالدین شاه ریاست تمام زنان حرم خانه با مهد علیا بود و اغلب امور مهم حرم خانه را وی به انجام می‌رساند. نامه نگاری به امپراتریسهای دول خارجی و زنان سفرا و پذیرایی از میهمانان زن خارجی که به حرم می‌آمدند در دوره ناصرالدین شاه بر عهده ملک جهان خانم و بعد از مرگ وی به انیس الدوله همسر ناصرالدین شاه سپرده شد. معیرالممالک در ارتباط با مهد علیا می‌نویسد: «مهد علیا زیبا نبود، ولی از موهبات معنوی بهره‌ای بسزا داشت. بانویی پر مایه و با کفایت بود. ادبیات فارسی و قواعد زبان عربی را نیک می‌دانست و خط درشت و ریز هر دو را خوش می‌نوشت. به مطالعه تواریخ و دواوین شعرا رغبتی وافر داشت و کتابخانه خصوصی او را این دو نوع کتاب تشکیل می‌داد. سخن شیرین گفتار و به وقت محاوره حاضر جواب بود. امثال و حکایات و اشعار بسیار از برداشت و ضمن گفتگوی آن‌ها را در جای خود بکار می‌برد».^۲

۳- موقوفات ملک جهان خانم:

مهد علیا مادر ناصرالدین شاه همسر محمدشاه نیز در دوره قاجار آثاری وقف کرده و اعمال خیری انجام داده است و در امور عام‌المنفعه فعالیت داشت. در زمان افتتاح راه آهن تهران - حضرت عبدالعظیم به سال ۱۳۰۶ هـ. ق/ ۱۸۸۹ م، در شهرری سه باغ معروف وجود داشته است. باغ طوطی، باغ طغرل و باغ مادرشاه که متعلق به مهد علیا بوده است و بعد از او به ناصرالدین شاه رسید، البته معلوم نیست که مهد علیا خود شخصاً به احداث این باغ اقدام کرده یا آن را خریده باشد. مدرسه حکیم‌باشی در ارگ را مدرسه مهد علیا نیز می‌گویند چون مهد علیا مادر ناصرالدین

۱. معیرالممالک، یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه، ص ۸۸-۸۹.

۲. معیرالممالک، رجال عصرناصری، ۱/ ص ۲۳۳.

شاه در آنجا تعمیراتی به عمل آورده است.^۱ از دیگر آثار مهد علیا ساختن بقعه و بارگاه زییده خاتون در نزدیکی شهرری و تعمیر و اتمام مسجد پدرش امیرقاسم خان در ارگ است که معروف به مسجد مادرشاه بوده است.^۲ همچنین مهد علیا مدرسه ای در خیابان الماسیه ساخته بود و عزت الدوله خواهر ناصرالدین شاه تکیه و حمامی وقف کرد و کوچه ای به نام وی نامگذاری شد.^۳ ملک جهان خانم مهد علیا علاوه بر انجام امور عام‌المنفعه و موقوفاتش، با توجه به گزارشات منابع این دوره به به انجام فرائض دینی پایبند بوده است. در ماه مبارک رمضان، بانوان طراز اول حرمسرا بر سفره او گرد می‌آمدند و پس از افطار به آموزش و قرائت قرآن و خواندن ادعیه می‌پرداختند. شاه نیز در بعضی مواقع به تالاری که زنان در آن به اجرای فرائض می‌پرداختند، حضور بهم می‌رسانید و در مراسم سوگواری شرکت می‌کرد. در ماه‌های محرم و صفر همه روزه مراسم سوگواری، که طی آن چند واعظ مذهبی به ذکر مصیبت شهدای کربلا می‌پرداختند، ادامه داشت.^۴ همچنین مهد علیا در این دوره همچون سایر بانوان درباری سفرهای زیارتی داشته است.^۵ قآنی در مدح مهد علیا سروده:

به رنگ و بوی جهانی نه بهتر از آنی حکم آن که جهان پیر گشته و تو جوانی^۶

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. بختیاری اصل، زنان نامدار تاریخ ایران، مهد علیا، ص ۳۱.
۲. بامداد، شرح رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری، ۴/ص ۳۲۷، نوایی، مهد علیا به روایت اسناد، ص ۲۹-۱۷، اعتمادالسلطنه، روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه مربوط به سالهای ۱۲۹۲ تا ۱۳۱۳ هـ. ق، ص ۱۸۴، طباطبایی، مدارس قدیم قم (در دوره قاجاریه)، ص ۱۷۷۰.
۳. سعدوندیان، اتحادیه (نظام مافی)، منصوره، آمار دارالخلافه، تهران (اسنادی از تاریخ اجتماعی تهران در عصر قاجار)، ص ۴۰۷، ۶۱۵، ۱۶۵.
۴. معیرالممالک یادداشت هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه، ص ۸۹.
۵. ناصرالدین شاه قاجار، شهریار جاده ها، سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات، ص ۱۲۹-۱۳۸.
۶. معیرالممالک، همان، ۸۹.

۴- نامه‌های مهد علیا:

در دوره قاجار از زنان که بیشتر از طبقات اشراف و زنان درباری و طبقات بالای جامعه بودند نوشته‌هایی به صورت نامه و سفرنامه‌ها و خاطرات باقی مانده‌است. از ملکه جهان خانم نیز نامه‌هایی برجای مانده‌است.

نامه‌های مهد علیا شامل موقوفات، فرامین، نامه‌های او به ناصرالدین شاه و نامه به سایر درباریان است. مضمون نامه‌های مهد علیا به ناصرالدین شاه یا سایر درباریان، بیشتر در شفاعت و پیگیری کار اطرافیان است. رسیدگی به امور مالی یا حل اختلافات خانوادگی از مضامین نامه‌های اوست. مثلاً در خواست رفع اختلاف مالی نگار خانم با خانواده شوهر مرحومش صارم الدوله و کمک به بازپس گرفتن حقوق او، شفاعت از قربانعلی بنا در واقعه یک سرقت و اصرار در اثبات بی گناهی او، درخواست برقراری مواجب تاج الملوک، درخواست کمک مالی به مریم شاه از نزدیکان مهد علیا نمونه‌ای از پیگیری‌های او در انجام کار اطرافیان است.^۱ نامه‌های مهد علیا به ناصرالدین شاه، معمولاً شامل قربان و صدقه رفتن و دعا به سلامتی وجود شاه و دادن وعده‌های خوش است. در قسمتی از نامه‌های مهد علیا، به کنیزی اشاره می‌شود که وی برای خوشنودی شاه و صیغه کردن برای وی انتخاب کرده بود: «قربانت شوم، آن دختری که برای کنیزی شاه آورده بودم، معلوم شد علامت غش و صرع داشت، مادرش به من نگفته بود، بعد از آنکه تشریف بردید، بعد از چند روز دیگر، معلوم شد دست مادرش دادم. خوب شد که اندرون نفرستاده بودم که اسباب خجالت می‌شد.^۲ تذکره‌نویسان شیوه نثر مهد علیا را در دوره خودش «لثالی منثور» می‌نامیدند.^۳ ملک جهان خانم در عرصه فرهنگی و شعر نیز مهارت داشت و از وی شعرهایی برجای مانده‌است:

۱. نوایی، مهد علیا به روایت اسناد، ص ۱۲۵، ۶۱-۶، ۶۷، ۷۶، ۷۸.

۲. نوایی، همان، ص ۶۶.

۳. مشیر سلیمی، زنان سخنور، ص ۱۶۷.

از مرد و زن آنکه هوشمند است اندر همه حال سربلند است
بی دانش اگر زن است اگر مرد باشد به مثال خار بی درد^۱

۵- فعالیت های سیاسی مهد علیا در دوران قاجار:

پس از درگذشت محمدشاه در قصر محمدیه واقع در شمال غربی باغ فردوس تجریش مهد علیا تا رسیدن ناصرالدین میرزا از تبریز اداره امور را به عهده گرفت و به مدت چهل و پنج روز با هر سیاست و حیلتی بود شاهزادگان و درباریانی که به فکر گردنکشی بودند تا آمدن پسر از تبریز آرام ساخت.^۲

هنگام فوت محمد شاه، ولیعهد و جانشین او ناصرالدین میرزا زیر حمایت و تربیت میرزا تقی خان وزیر نظام در تبریز به سر می برد. چون خبر فوت شاه به تبریز رسید، در حالی که خراسان به علت قیام سالار دچار هرج و مرج و آشفتگی بود، میرزا تقی خان سپاه آذربایجان را گرد آورد و وسایل جلوس ناصرالدین میرزا بر تخت سلطنت در آذربایجان فراهم ساخت. سپس به همراهی سفرای روس و انگلیس که به تبریز رفته بودند، شاه جوان را برداشته عازم تهران شد و برای آنکه در غیاب او، آذربایجان دچار اغتشاش و ناامنی نگردد، حکامی را که به وفاداری آنان اطمینان نداشت، از کار برکنار کرد و حکام مورد اعتماد بر بلاد آذربایجان گماشت.^۳

نزدیک به شش هفته طول کشید تا ناصرالدین میرزا پس از فوت محمدشاه به تهران رسید در این مدت اداره امور به عهده مهد علیا بود.^۴ بعد از فوت محمد شاه، مهد علیا دو چارقد یکی سیاه و دیگری الوان روی هم بسر کرده بود و می گفت: یکی برای عزاداری شوهر و دیگری برای

۱. کراچی، اندیشه گران زن در شعر مشروطه، ص ۳۷؛ اسکندری، زن ایرانی و عصر روشنگری: بازخوانی تاریخ تحول اجتماعی زن ایران، ص ۶۷.

۲. معیرالممالک، یادداشت هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه، ص ۳۶.

۳. شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار در قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم، ص ۱۵۷-۱۵۸.

۴. آدمیت، امیرکبیر و ایران، ص ۱۹۴؛ مکی، زندگانی میرزا تقی خان امیرکبیر، ۱/ ص ۱۱۱-۱۱۲؛ اقبال آشتیانی، میرزا تقی خان امیرکبیر، ص ۸۷، خورموجی، حقایق الاخبار ناصری، ص ۳۶؛ خان ملک ساسانی، سیاستگران دوره قاجار، ۱/ ص ۱۵.

سلطنت پسر م است.^۱ مهد علیا ظاهراً از مشاوره ندیمه‌اش زنی فرانسوی به نام مادام حاجی عباس گل ساز بهره‌مند بود. این زن پس از ازدواج با حاجی عباس مسلمان شده، به ایران آمده بود و پرستاری و آموزش ناصرالدین شاه و خواهرش ملکه‌زاده را بر عهده داشت. با ملک جهان راجع به زنان اروپایی که مملکت داری می‌کردند، صحبت می‌کرد و او را به دخالت در سیاست ترغیب می‌نمود.^۲ بنابراین یکی از نقشهای مهم مهد علیا در این دوره بدست گرفتن زمام قدرت بوده تا مشکلی برای سلطنت پسرش پیش نیاید.

نقش دولت‌های خارجی و مذاکره مهد علیا با آنان نیز قابل تأمل می‌باشد. «چون محمدشاه مرد، در سراسر ایران اغتشاشات به پا شد. تنها کسی که در پایتخت توانست تا اندازه‌ای از شدت وخامت اوضاع بکاهد، مادر ناصرالدین میرزا، ولیعهد بود. مهد علیا توسط علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه با سفراء روس و انگلیس بنای مذاکره گذاشت و بالاخره با اطلاع آن‌ها زمام امور را در دست گرفت».^۳ مهد علیا مه‌ری نیز تهیه دیده بود که روی آن (مهین مادر ناصرالدین شهم) نوشته شده بود.^۴ لیدی شیل^۵ که در دوره ناصرالدین شاه ملاقاتی با مهد علیا داشته است می‌نویسد: «او خیلی باهوش است و در اغلب امور مملکتی دخالت دارد و در ضمن اداره امور اندرون شاه نیز به عهده اوست».^۶ بنا به گفته سیاحان خارجی در این دوره ملکه مادر دارای نفوذ بسیاری است که بخصوص آن را به هنگام انتصاب حکام و وزرا و ازدواجهای شاه اعمال می‌کند.^۷

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. مستوفی، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه از آغامحمدخان تا آخر ناصرالدین شاه، ۱/ ۶۵.

۲. نوایی، جهان اسلام، ایران از قاجاریه تا پایان عهد ناصری، ۲/ ۴۸۵، عاملی رضایی، سفر دانه به گل، سیر تحول جاگاه زن در نثر دوره قاجار، ص ۶۵-۶۶.

۳. پرویز، تاریخ دو هزار و پانصد ساله ایران، ص ۲۴۴.

۴. خان ملک ساسانی، سیاستگران دوره قاجار، ۱/ ص ۱۵.

5. Shill

۶. شیل، خاطرات لیدی شیل همسر وزیر مختار انگلیس در اوائل سلطنت ناصرالدین شاه، ص ۷۲-۷۳.

۷. پولاک، سفرنامه پولاک «ایران و ایرانیان»، ۱/ ص ۱۶۴؛ لیدی شیل، همان، ص ۷۲-۷۳؛ سرن، سفرنامه مادام کارلا سرن، آدمها و آیین‌ها در ایران، ۱/ ص ۹۸؛ ظل السلطان، خاطرات ظل السلطان، سرگذشت مسعودی، ۱/ ص ۱۶۸، ۱۷۸.

یکی دیگر از اقدامات سیاسی مهد علیا دستخطی است که در عزل حاجی میرزا آقاسی صادر می‌کند. بعد از فوت محمدشاه عده‌ای از رجال و وزراء قرار گذاشتند که زیربار صدارت حاجی میرزا آقاسی نروند و وی را از صدارت معزول کنند و برای پیشبرد مقاصد خویش مهد علیا را با خود همراه کردند و دستخطی در عزل او شرف صدور یافت و بیکار ماند.^۱ بعد از عزل حاجی میرزا آقاسی، میرزا نصرالله صدرالممالک اردبیلی به صدارت رسید.

مهد علیا سپس علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه را به وزارت برگزید. قدرت واقعی در دست ملک جهان خانم بود. شورایی از بزرگان حکومت تشکیل که به مشکلات رسیدگی و برای امور کشوری تصمیم می‌گرفتند، اما تصمیمات از طرق علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه وزیر مهد علیا به استحضار وی می‌رسید و اگر مورد تأیید وی بود به مهرش ممهور می‌شد تا قابلیت اجرا پیدا می‌کرد.^۲ در این دوران مادرشاه، در حقیقت نائب‌السلطنه پسرش بود.^۳

محمدشاه علاوه بر مهد علیا، زنی دیگر به نام خدیجه خانم که مادر عباس میرزا ملک آرا بود، داشته است. خدیجه سلطان دختر عبدالرحمن بیک و خواهر یحیی خان چهریقی از کردان چهریق بود.^۴ این زن و فرزندانش همواره مورد رشک و حسادت مهد علیا بودند و بعد از فوت محمدشاه همواره مهد علیا درصدد آسیب رسانی به عباس میرزا ملک آرا بوده است.

عباس میرزا (۱۳۱۶-۱۲۵۵ق/۱۸۹۸-۱۸۳۹م) در شرح حال خود در ارتباط با مادرش می‌نویسد: «مادرش خدیجه خانم نام داشته خواهر یحیی خان چهریقی از کردان همان حدود که مدعی رساندن نسبت به خلفای بنی عباس بودند و این کردان بیشتر به شیوخ طریقه نقشبندیه ارادت می‌ورزیدند. مادر عباس میرزا نیز به شیخ طه پدر شیخ عبیدالله معروف ارادت فراوان داشته و محمدشاه هم که صوفی منش بوده شاید به علت نفوذ همین زوج به شیخ طه احترام می‌کرده».^۵

۱. شیبانی، منتخب التواریخ، ص ۷۹.

۲. هدایت، روضه الصفاى ناصرى، ۱۰/ص ۳۵۳؛ آدمیت، امیرکبیر و ایران، ص ۶۶۶.

۳. مستوفی، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه از آغامحمدخان تا آخر ناصرالدین شاه، ۱/ص ۶۵.

۴. افضل الملک، افضل التواریخ، ص ۱۱۰، ۱۰۹.

۵. ملک آرا، شرح حال عباس میرزا ملک آرا (برادر ناصرالدین شاه)، ص ۱۷.

محمدشاه، خدیجه خانم و پسرش عباس میرزا را بیشتر طرف مهر و محبت قرار میداد و این پسر را به قدری می‌خواست که نام پدر گرامی خود عباس میرزا و لقب وی نایب السلطنه را به او داد.^۱ به همین خاطر مهد علیا کینه و دشمنی خدیجه خانم و فرزندش را به دل گرفت و بعد از مرگ محمدشاه درصدد بود تا به گونه‌ای به خدیجه خانم و فرزندش صدمه‌ای وارد سازد و توطئه‌ای برای کور کردن عباس میرزا در حال انجام بود که موفق به این کار نشد.

فرهاد میرزا معتمدالدوله (۱۳۰۵-۱۲۳۳ق/۱۸۸۷-۱۸۱۷م) (برادر محمدشاه) از این ماجرا آگاه شد و به مادر عباس میرزا اطلاع داد و بلافاصله عباس میرزا را تحت حمایت کنل فرانت «کاردار سفارت انگلیس» قرار داد.^۲

ناصرالدین شاه روز ۲۱ ذی القعدة سال ۱۲۶۴ هجری قمری/۱۹ اکتبر ۱۸۴۸م، به تهران رسید و روز بعد رسماً تاجگذاری کرد. شاه به سبب حسن کفایت و لیاقتی که از میرزا تقی خان وزیر نظام دیده بود، او را با لقب اتابک اعظم به صدارت برگزید و میرزا تقی خان اندکی بعد به لقب امیر کبیر ملقب گردید.^۳ سیاست داخلی امیر کبیر (۱۲۶۸-۱۲۲۳ق/۱۸۵۲-۱۸۰۷م) در آغاز سلطنت ناصرالدین شاه عبارت بود از برانداختن نفوذ درباریان و قطع مستمری‌های فوق‌العاده که بدون سبب به اشخاص داده می‌شد، و تمرکز امور اداری و مالیاتها و درآمدهای دولت و تنظیم بودجه که تا آن زمان در ایران سابقه نداشت و ایجاد تعادل بین درآمد و هزینه دولت و تشکیل سپاه منظم تحت السلاح و از میان بردن ملوک الطوائفی و روسای ایلات و بسط معارف به طریق اقتباس از اصول معارف اروپایی. سیاست خارجی امیر کبیر عبارت بود از: برقراری روابط دوستی و احترام متقابل با کلیه دول و در هم شکستن قیودی که بر اثر عقد معاهدات سابق به دولت و ملت ایران تحمیل شده بود و اصلاح وضع سفارتخانه‌های ایران در کشورهای دیگر و جلوگیری از هرگونه نفوذ خارجی در ایران و برانداختن اصول جاسوسی و خدمتگزاری به بیگانه و ریشه کن

۱. همان جا.

۲. بختیاری اصل، زنان نامدار تاریخ ایران، مهد علیا، ص ۱۲۰.

۳. شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار در قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم، ص، ۱۵۷-۱۵۸.

کردن بیگانه‌پرستی از دستگاه حاکمه ایران بود.^۱ امیرکبیر با تلاش و جدیتی که داشت اصلاحاتی در زمینه امور مالی، وضع نظام، توسعه فرهنگ، توجه به امور و مسائل اقتصادی و اصلاحات اداری به انجام رساند. در زمینه اصلاح امور اداری امیر کبیر، کلیه مستمری‌های گزاف را که بدون استحقاق به درباریان می‌دادند، از بودجه حذف نمود و علاوه بر آن اصل صرفه جویی در هزینه، حتی هزینه‌های دربار سلطنت و شخص ناصرالدین شاه را، اجرا نمود و در اندک مدتی بین درآمد و هزینه کشور تعادل برقرار ساخت. اما حذف مستمری‌ها و جلوگیری از حیف و میل اموال و دارایی دولت، جمع کثیری از شاهزادگان و درباریان و نوکران دربار و حتی مهد علیا مادر شاه را، که از دخالت امیر در امور اندرون شاه سخت به خشم آمده بود، علیه او برانگیخت.^۲ مهد علیا با حمایت انگلیس، سرسختانه در مقابل اصلاحات امیرکبیر ایستاد و با همکاری امین اقدس، کمیته‌ای را برای عزل امیر کبیر تشکیل دادند.^۳ به علت اصلاحات امیر کبیر و نظارت بر مواجب و دارایی دولت و حذف مستمری‌ها عده‌ای به مخالفت و دشمنی با وی پرداختند که یکی از آنان شخص مهد علیا بود.^۴

یکی از اقداماتی که مهد علیا در آن نقش مهمی داشت توطئه علیه امیرکبیر و برکناری وی می‌باشد. «پس از انتصاب میرزا تقی خان امیر کبیر به صدارت، او تمام احکام و فرامین مهد علیای را لغو کرد و دستش را بکلی از دخالت در امور دولت کوتاه نموده و دستور داد که اوامر را اجرا نکنند.^۵ در این دوران بعد از انتخاب شدن امیرکبیر به منصب صدارت از همان آغاز و با توجه به اصلاحاتی که انجام داده بود دشمنان زیادی علیه وی به وجود آمد و شخص مهد علیا که قبل از رسیدن فرزند به منصب پادشاهی، تمام امور را در دست داشت و با روی کار آمدن امیر کبیر دستش از

۱. همان، ص ۱۶۲.

۲. شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار در قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم، ص ۱۶۳-۱۷۳.

۳. اعظام قدسی، خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صد ساله، ص ۷۳.

۴. آدمیت، ص ۶۶۴.

۵. بامداد، ص ۳۲۶-۳۲۷.

قدرت کوتاه شده بود و حتی در برخی مواقع تحت مراقبت مأمورین شاه قرار می‌گرفت از هر فرصتی استفاده کرده که امیر را از منصب صدارت ببندازد.

ناصرالدین شاه برای حل مشکل میان مادر و میرزا محمد تقی خان تصمیم گرفت که تنها خواهر تنی خود ملک‌زاده خانم را که در این زمان ۱۶ سال بیشتر نداشت در ۲۲ ربیع الاول ۱۲۶۵ ق/ ۱۵ فوریه ۱۸۴۹ م، به عقد صدراعظم خود درآورد. اما این اقدام نه تنها رضایت بلکه مخالفت مهد علیا را موجب شد زیرا نگران این بود که بر نفوذ امیرنظام بیفزاید و خاندان سلطنت نیز با سخره گرفتن پایگاه طبقاتی امیر به مخالفان این ازدواج پیوستند.^۱

در شورش افواج بر ضد میرزا تقی خان صدراعظم، و درخواست کردن عزل او را از شاه در سال ۱۲۶۵ ق. مهد علیا دست داشت و به شاه خیلی اصرار ورزید که امیرکبیر را از صدارت ببندازد و دیگری را صدراعظم کند. ناصرالدین شاه به گفته‌های مادر خود ترتیب اثر نداد و از این تاریخ بعد مهد علیا زیر نظر، مأمورین پنهان و آشکار امیر، گرفته شد.^۲ بعد از اینکه مهد علیا دشمنی خود با امیر کبیر را ادامه و بر علیه وی با رقیبان توطئه می‌کرد به دستور شاه رفت و آمدهایش زیر نظر قرار گرفته شد و اوضاع بر وی سخت‌تر شد. سرای مهد علیا تحت مراقبت قرار گرفت. به دستور شاه هیچ‌کدام از شاهزادگان یا کسان دیگر، بدون اجازه‌نامه کتبی اذن دیدار مادرش را نداشتند. حتی موضوع راندن او از پایتخت مطرح شد.^۳ البته مهد علیا زنی نبود که به آسانی از میدان به در رود. هر هفته به عنوان زیارت به بی بی زبیده در راه حضرت عبدالعظیم می‌رفت و ملاقات‌ها و مشاوره‌هایش در آنجا انجام می‌گرفت. مهد علیا در ذهن شاه این تصور را به وجود می‌آورد که میرزا تقی خان قصد تصاحب تاج و تخت را دارد و آن اندیشه را به وسیله درباریان و بزرگان طایفه قاجار نیز نشر می‌داد. مهد علیا برای برکناری امیر از رقاصان و خوانندگان اندرون که مورد توجه شاه بودند کمک می‌گرفت.^۴

۱. آدمیت، ص ۶۶۷.

۲. بامداد، ص ۴/ ۳۲۶-۳۲۷.

۳. آدمیت، ص ۶۶۷-۶۶۸.

۴. همان، ص ۶۷۳-۶۷۲.

سرانجام با دسیسه‌ها و توطئه‌های مهد علیا و همدستانش امیرکبیر در نوزدهم محرم ۱۲۶۸ هـ. ق/۱۴ نوامبر ۱۸۵۱ م، از صدرات معزول و به کاشان تبعید شد. عزت الدوله همسروی نیز به همراه شوهر به کاشان رفت. اعتماد السلطنه یکی از دلایل دشمنی مهد علیا با امیرکبیر را اینگونه می‌نویسد: «به پادشاه عرض می‌کردم برای این که والده شما را در امور دولت مداخله ننمایند، خوب است به قم فرستاده شود که در آنجا با وظیفه و مستمری زیاد زندگانی کند. این عرض من مسموع نشد بلکه والده شاه این حرف را شنیده سخت با من دشمن شد»^۱.

بالاخره دشمنان امیرکبیر فرمان قتل وی را از شاه می‌گیرند. «چهل روز بعد از بردن امیر بکاشان در شبی که جشن عروسی علی قلی میرزا اعتضاد السلطنه با سلطان خانم رقاچه در اندرون مفصلاً ترتیب داده شده بود، در این شبها بود که ناصرالدین شاه پس از نوشیدن شراب زیاد و مست لایعقل شدن مهد علیا موقع را مختتم شمرده فرمان کشتن میرزا تقی را خطاب به حاجی علیخان مراغه‌ای حاجب الدوله گرفت»^۲.

یکی دیگر از روایت‌هایی که در صدور چگونگی فرمان قتل امیرکبیر توسط شاه می‌باشد: «می‌گویند چگونگی صدور این فرمان بدین قرار بوده است که با یکی از زنهای سوگلی شاه «آمینة اقدس» که خیلی او را دوست می‌داشت وارد مذاکره می‌شوند و به مشارالیها می‌گویند اگر طوری شب شاه را مست و در حالت مستی او را حاضر نمائی که فرمان قتل امیرکبیر را امضا نماید ما تعهد می‌کنیم که در ازای این عمل هر چه بخواهی انجام خواهیم داد. آن زن نیز فریب این وعده پوچ ابلهانه را خورده امضائی که معاندین از او می‌خواستند نامبرده هم از شاه می‌خواهد و فرمان قتل را بامضاء شاه می‌رساند. صبح آن شب همینکه شاه از خواب بیدار می‌شود و از حال مستی و امضا حکم مستحضر می‌گردد سؤال می‌کند که حکمی که دیشب امضاء کرده‌ام

۱. اعتماد السلطنه خلسه مشهور به خوابنامه، ص ۳۶.

۲. بامداد، ۴ / ۳۲۷؛ خالصی، تاریخچه بست و بست نشینی، ص ۱۱۴-۱۱۵.

کجاست، می‌گوید همان دیشب به موقع به اجرا گذاشته شد و حاج علیخان حاجب الدوله طریق کاشان گرفت»^۱.

عزت‌الدوله (۱۳۲۳-۱۳۲۵ق/۱۹۰۵-۱۸۳۴م) از امیرکبیر دو دختر داشت، تاج الملوک که بعدها ملقب به ام الخاقان و زن مظفرالدین میرزا ولیعهد می‌شود، همدم الملوک ملقب به همدم السلطنه زن ظل السلطان یکی دیگر از پسران ناصرالدین شاه در می‌آید.^۲

پس از قتل امیرکبیر، عزت‌الدوله به طهران آمد و پس از مدت کمی ناصرالدین شاه وی را به عقد ازدواج کاظم خان نظام الملک پسر میرزا آقاخان نوری صدراعظم درمی‌آورد. بعد از آن که از کاظم خان طلاق گرفت به عقد شیرخان عین الملک سپهبد پسرخان خانان، که نوه امیرقاسم اعتضاد الدوله قوانلو بود درآمد. بعد از فوت وی به عقد یحیی خان معتمدالملک، پسر محمد نبی خان قزوینی برادر حاج میرزا حسین خان مشیرالدوله درآمد و یحیی خان در این تاریخ آجودان مخصوص ناصرالدین شاه و مترجم وزارت خارجه بود. این خانم پس از یحیی خان به عقد میرزا نصرالله خان منشی سپهسالار درآمد. عزت‌الدوله در ۲۳ ربیع الثانی ۱۳۲۳ ق/۲۷ ژوئن ۱۹۰۵ م. در ۷۳ سالگی در طهران فوت کرد.

از اقدامات دیگر مهد علیا بعد از عزل امیر کبیر به قدرت رساندن میرزا آقاخان نوری بود. وی که در دوره محمد شاه مطرود و به کاشان تبعید شده بود بعد از قتل امیر کبیر به کمک مهد علیا و وزیر مختار انگلیس به مقام صدراعظمی رسید و مدت هفت سال در این مقام بود.

مهد علیا هرگز نتوانست آن دوره اقتدار چهل روزه را بار دیگر تجربه کند و همچنان در ملاقات‌های خود محدودیت داشت و شاهزادگان تنها روزهای عید اجازه ملاقات با مهد علیا را داشتند.^۳ مشکل مهد علیا در دوره صدارت هفت ساله میرزا آقاخان نوری پشت کردن صدراعظم به او و مسئله همسران محبوب شاه و انتصاب ولایتعهد بود.^۴ خصوصاً زمانی که شاه تصمیم گرفت

۱. مکی، میرزا تقی خان امیرکبیر، ۱/ص ۴۴۴؛ اعتمادالسلطنه، یادداشت‌های روزانه اعتماد السلطنه ۱۳۰۰-۱۳۰۱، ص ۵-۷.

۲. ظل السلطان، خاطرات ظل السلطان، سرگذشت مسعودی، ۱/ ۱۷۸.

۳. آدمیت، ص ۶۷۰.

۴. امانت، قبله عالم (ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران)، ص ۴۲۱-۴۳۵.

فرزند همسر محبوب خود جیران را به ولایت‌هعدی منصوب کند مهد علیا در نامه ای انزجار خود و ایل قاجار را از این امر ابراز کرد.^۱ سرانجام مهد علیا در روز دوشنبه ۶ ربیع الثانی ۱۲۹۰ هـ. ق/۳ ژوئن ۱۸۷۳ م، در سن ۷۰ سالگی هنگامی که ناصرالدین شاه در مسافرت اروپا بود (سفر اول) در تهران درگذشت.^۲

نتیجه:

زنان همواره در طول تاریخ دارای نقش مهمی از یکسو در امور سیاسی و اقتصادی و از سوی دیگر در امور فرهنگی و عام‌المنفعه داشته‌اند. یکی از زنان در دوره قاجار که توانست نقش مهمی ایفا کند ملک جهان خانم مهد علیا همسر محمد شاه قاجار می‌باشد. در دوره ناصرالدین شاه ریاست تمام زنان حرم خانه با مهد علیا بود و همچنین پذیرایی از میهمانان زن خارجی بر عهده وی بوده‌است. مهد علیا بعد از فوت محمد شاه تا رسیدن ناصرالدین شاه بر تخت پادشاهی تمام امور را برعهده داشت. وی در اغلب امور مملکتی دخالت داشت و نفوذ زیادی به هنگام انتصاب حکام و وزرا و ازدواج‌های شاه داشته‌است. علاوه بر این ملک جهان خان ادبیات فارسی و قواعد عربی را به خوبی می‌دانست و اشعاری نیز سروده بود. مهد علیا آثاری نیز وقف کرده بود و در امور عام‌المنفعه فعالیت داشت؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که ملک جهان خانم در دوره قاجار نقش مهمی در امور سیاسی و اجتماعی داشته‌است.

منابع و مأخذ:

اسکندری نژاد، نازلی، *زن ایرانی و عصر روشنگری: بازخوانی تاریخ تحول اجتماعی زن ایران*، تهران، زیبا، ۱۳۸۷.

۱. همان، ص ۴۳۱.

۲. معبرالممالک یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه، ص ۸۹.

- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، *جلسه مشهور به خوبنامه*، به کوشش محمود کتیرایی، انتشارات زبان و فرهنگ ایران، ۱۳۴۸.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن بن علی، *یادداشت‌های روزانه اعتماد السلطنه ۱۳۰۰-۱۳۰۱ قمری*، بکوشش سیف‌الله وحیدنیا، تهران، آبی، ۱۳۸۵.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، *تاریخ منتظم ناصری*، ج ۳، چ ۱، به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، *روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه مربوط به سالهای ۱۲۹۲ تا ۱۳۱۳ هـ.ق*، مقدمه ایرج افشار، تهران، امیر کبیر، ۱۳۴۵.
- اعظام قدسی، حسن، *خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صد ساله*، بی جا، بی نا، ۱۳۴۲.
- افضل الملک، میرزاغلامحسین خان، *افضل التواریخ*، بکوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی)، سیروس سعدوندیان، چ ۱، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۱.
- اقبال آشتیانی، عباس، *میرزا تقی خان امیرکبیر*، اهتمام ایرج افشار، چ ۲، تهران، انتشارات توس، ۱۳۵۵.
- امانت، عباس، *قبله عالم (ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران)*، ترجمه حسن کامشاد، تهران، کارنامه، ۱۳۸۳.
- آدمیت، فریدون، *امیرکبیر و ایران*، تهران، خوارزمی، ۱۳۴۸.
- بامداد، مهدی، *شرح رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری*، ج ۴، تهران، کتابفروشی زوار، ۱۳۴۷.
- بختیاری اصل، فریبرز، *زنان نامدار تاریخ ایران*، مهد علیا، چ ۱، تهران، زوار، ۱۳۷۵.
- پرویز، عباس، *تاریخ دو هزار و پانصد ساله ایران*، تهران، علمی، ۱۳۴۸.
- پولاک، یاکوب ادوارد، *سفرنامه پولاک «ایران و ایرانیان»*، ترجمه کیکاووس جهانداری، چاپ اول، ج ۱، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۱.
- حسینی شیرازی خاوری، فضل‌الله، *تذکره خاوری یا خاتمه روزنامه چه همایون*، به تصحیح میرهاشم محدث، زنگان، زنگان، ۱۳۷۹.
- خالصی، عباس، *تاریخچه بست و بست نشینی*، چ ۱، تهران، علمی، ۱۳۶۶.
- خان ملک ساسانی، احمد، *سیاستگران دوره قاجار*، ج ۱، تهران، بابک، ۱۳۵۴.

- خورموجی، محمد جعفر، *حقایق الاخبار ناصری*، به کوشش حسین خدیو جم، چ ۲، تهران، نشر نی، ۱۳۶۳.
- سپهر، محمد تقی خان لسان الملک، *ناسخ التواریخ (تاریخ قاجاریه)*، به اهتمام جمشید کیانفر، چ ۱، تهران، اساطیر، ۱۳۷۷، (دو جلد در یک مجلد).
- سرنا، کارلا، *سفرنامه مادام کارلا سرنا، آدمها و آیینها در ایران*، ترجمه علی اصغر سعیدی، چاپ اول، چ ۱، تهران، زوار، ۱۳۶۲؛ سعدوندیان، سیروس.
- سعدوندیان، سیروس، اتحادیه (نظام ماضی)، منصوره، *آمار دارالخلافه*، تهران (اسنادی از تاریخ اجتماعی تهران در عصر قاجار)، چ ۱، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۸.
- شمیم، علی اصغر، *ایران در دوره سلطنت قاجار در قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم*، تهران، زریاب، ۱۳۷۹.
- شیبانی (صدیق الممالک)، میرزا ابراهیم، *منتخب التواریخ*، چ ۱، تهران، علمی، ۱۳۶۶.
- شیل، مری لئونورا (ویت)، *خاطرات لیدی شیل همسر وزیر مختار انگلیس در اوائل سلطنت ناصرالدین شاه*، ترجمه حسین ابوترابیان، چ ۲، تهران، نشر نو، ۱۳۶۸.
- طباطبایی، مدرس، *مدارس قدیم قم (در دوره قاجاریه)*، وحید، اسفند ۱۳۵۰، شماره ۹۹، ص ۱۷۶۷-۱۷۷۲.
- ظل السلطان، مسعود میرزا، *خاطرات ظل السلطان*، سرگذشت مسعودی، چ ۱، چ ۱، اهتمام و تصحیح حسین خدیو جم، تهران، اساطیر، ۱۳۶۸.
- عاملی رضایی، مریم، *سفر دانه به گل، سیر تحول جاگاه زن در نثر دوره قاجار*، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۸۸.
- عضد الدوله، سلطان میرزا، *تاریخ عضدی*، توضیح و اضافات عبدالحسین نوایی، چ ۱، چ ۱، تهران، بابک، ۲۵۳۵.
- کراچی، روح‌انگیز، *اندیشه گران زن در شعر مشروطه*، تهران، الزهرا، ۱۳۷۴.
- مستوفی، عبدالله، *شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه از آغامحمدخان تا آخر ناصرالدین شاه*، چ ۱، تهران، زوار، (۱۳۴۱) - ۱۳۴۳.
- مشیر سلیمی، علی اکبر، *زنان سخنور*، تهران، علمی، ۱۳۳۵.

معیرالممالک، دوستعلی خان، *رجال عصر ناصری*، ج ۱، ج ۱، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۱.
 معیرالممالک، دوستعلی خان، *یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه*، تهران، نشر تاریخ
 ایران، ۱۳۶۱.

مکی، حسین، *زندگانی میرزا تقی خان امیرکبیر*، ج ۱، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
 ملک آرا، عباس میرزا، *شرح حال عباس میرزا ملک آرا (برادر ناصرالدین شاه)*، به کوشش عبدالحسین
 نوایی، مقدمه عباس اقبال، ج ۲، تهران، بابک، ۱۳۵۵.

ناصرالدین شاه قاجار، *شهریار جاده‌ها، سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات*، به کوشش محمد رضا
 عباسی، پرویز بدیعی، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۲.

نوایی، عبدالحسین، *مهد علیا به روایت اسناد*؛ تهران، اساطیر، ۱۳۸۳.

نوایی، عبدالحسین، *جهان اسلام، ایران از قاجاریه تا پایان عهد ناصری*، ج ۲، تهران، هما، ۱۳۶۹.

-هدایت، رضا قلی خان، *روضه الصقای ناصری*، ج ۱۰، قم، خیام، مرکزی و پیروز، ۱۳۳۹.

